

ІСТОРІЯ

УДК 930.1(477):050(477)»1895/1914»:37(091)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/65-2-1>

Микола ГАЛІВ,
orcid.org/0000-0001-7068-3124
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *halivm@yahoo.com*

Василь МЕНЬКО,
orcid.org/0000-0002-9528-547X
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *vasulmenko@gmail.com*

**РЕЦЕНЗУВАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА СТОРІНКАХ
ЧАСОПISУ «ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА» (1895–1914): ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АКЦЕНТИ**

Мета статті – проаналізувати рецензії на дослідження з історії освіти, які публікувалися у «Записках Наукового Товариства імені Шевченка», та з’ясувати теоретико-методологічні візії рецензентів. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, об’єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу. Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історичній науці проаналізовано опубліковані в «Записках НТШ» рецензії українських учених (М. Грушевського, І. Франка, О. Лотоцького, С. Липківського, С. Іваницького, В. Гнатюка, М. Кордуби, С. Томашивського та ін.) на студії з історії освіти та окреслено їх теоретико-методологічні засади. З’ясовано, що переважна більшість рецензій у «Записках НТШ» на студії з історії освіти належали до оглядового і загального типу. Найчастіше рецензенти оцінювали праці інших учених із позицій романтизму (неоромантизму) та позитивізму, брали до уваги важливість нарративу для історії українського народу й сучасних наукових і культурних потреб українців, а також аналізували ставлення авторів рецензованих праць до інтересів українського народу, ідеї окремішності української історії. Рецензенти інколи полемізували з авторами аналізованих ними праць саме з національних мотивів. Серед позитивістських принципів автори рецензій особливу увагу приділяли об’єктивності та науковій ретельності в опрацюванні джерел, традиційно цінували фахове використання історичних документів, неодноразово давали рекомендації щодо необхідності опрацювання матеріалів того чи того архіву. Аналізуючи праці своїх колег-дослідників, вчені звертали увагу на ретельність опрацювання історіографії, брали до уваги використання статистичних матеріалів. Рецензенти оцінювали й конструювання нарації авторами історичних студій, зокрема надавали значення самостійній думці, логічності викладу та аргументації, а також літературності мови. Вони засуджували компліментарність, відступи від досліджуваної проблеми, насичення тексту дріб’язковими повідомленнями, незадовільне структурування досліджень. У дусі позитивізму рецензенти виступали проти дедуктивно побудованих наративних конструкцій, в яких гіпотези трансформовано у «факти», аналізували доказовість наукової аргументації у рецензованих працях.

Ключові слова: наукове рецензування, часопис, «Записки НТШ», історіографічне середовище, романтизм (неоромантизм), позитивізм, рецензент.

Mykola HALIV,

orcid.org/0000-0001-7068-3124

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Ukraine's History and Law
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) halivm@yahoo.com*

Vasyl MENKO,

orcid.org/0000-0002-9528-547X

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) vasulmenko@gmail.com*

REVIEW OF STUDIES ON THE HISTORY OF EDUCATION ON THE PAGES OF THE JOURNAL “NOTES OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY” (1895–1914): THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ACCENTS

The purpose of the article is to analyze the reviews of studies on the history of education published in the “Notes of the Shevchenko Scientific Society” and to find out the theoretical and methodological visions of the reviewers. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, objectivity, as well as methods of historiographical analysis and synthesis. The scientific novelty is that for the first time in Ukrainian historical science, the reviews of Ukrainian scientists (M. Hrushevskiy, I. Franko, O. Lototskyi, S. Lypkivskiy, S. Ivanytskyi, V. Hnatyuk, M. Korduba, S. Tomashivskiy, etc.) published in “Notes of the ShSS” on the studio on the history of education and outlined their theoretical and methodological principles. It was found that the vast majority of reviews in “Notes of the ShSS” in the history of education studio belonged to the review and general type. Most often, the reviewers evaluated the works of other scientists from the positions of romanticism (neo-romanticism) and positivism, took into account the importance of the narrative for the history of the Ukrainian people and the modern scientific and cultural needs of Ukrainians, and also analyzed the attitude of the authors of the reviewed works to the interests of the Ukrainian people, the idea of the uniqueness of Ukrainian history. The reviewers sometimes argued with the authors of the works they analyzed precisely for national reasons. Among the positivist principles, the authors of the reviews paid special attention to objectivity and scientific thoroughness in the research of sources, traditionally valued the professional use of historical documents, and repeatedly gave recommendations on the need to research the materials of various archives. Analyzing the works of their fellow researchers, scientists paid attention to the thoroughness of historiography, took into account the use of statistical materials. The reviewers also evaluated the construction of the narrative by the authors of historical studies, in particular, they attached importance to independent thought, the logic of the presentation and argumentation, as well as the literaryness of the language. They condemned complicity, deviations from the researched problem, saturation of the text with trivial messages, unsatisfactory structuring of research. In the spirit of positivism, the reviewers opposed deductively constructed narrative constructions in which hypotheses are transformed into “facts”, analyzed the evidence of scientific argumentation in the reviewed papers.

Key words: *scientific review, journal “Notes of the Shevchenko Scientific Society”, historiographic environment, romanticism (neo-romanticism), positivism, reviewer.*

Постановка проблеми. Дослідження жанру наукових рецензій українських істориків дає змогу не лише деталізувати коло їхніх наукових інтересів і рівень бібліографічної ерудиції, але й з'ясувати визначальні теоретико-методологічні маркери, якими оперували і на які спиралися вітчизняні дослідники. Свої рецензії українські вчені другої половини XIX – початку XX ст. оприлюднювали на сторінках періодичних наукових часописів, котрих на той час було не так вже й багато. Проте саме навколо них, зокрема і навколо збірника «Записки Наукового Товариства імені Шевченка» (далі – «Записки НТШ»), формувалися певні історіографічні мікросередовища (мікрогрупи), які характеризувалися різноманітною

комунікативністю мережевого типу і горизонтальною лінійністю інтелектуальних альянсів. Взаємини дописувачів (у тому числі й рецензентів) певного наукового часопису являли собою гнучку і динамічну структуру потоків інформації та комунікацій. Відтак аналіз наукових рецензій на сторінках «Записок НТШ» (1895–1914), значна частина яких присвячувалася аналізу досліджень з історії освіти, дасть змогу упривнитися історіософські візії та методологічний інструментарій широкого кола авторів часопису, а ширше – методологічну культуру українських істориків кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз досліджень. Рецензійний жанр у наукових студіях українських істориків кінця XIX –

початку ХХ ст. привертає увагу багатьох сучасних дослідників. Серед них відзначимо праці І. Гирича (Гирич, 2008), В. Тельвака в В. Тельвак про рецензійну спадщину М. Грушевського (Тельвак, 2001; Тельвак & Тельвак, 2005; Тельвак, 2011), Г. Михайленко про рецензійні практики О. Лотоцького (Михайленко, 2014), Т. Дубової про аналіз авторами «Записок НТШ» історичних публікацій на сторінках «Київської старини» (Дубова, 2009). Однак, наразі немає дослідження, яке б фокусувалося на аналізі рецензійних публікацій у 1895–1914 рр.

Мета статті – проаналізувати рецензії на дослідження з історії освіти, які публікувалися у «Записках НТШ» та з'ясувати теоретико-методологічні візії рецензентів.

Виклад основного матеріалу. Рецензування наукових праць було невід'ємною складовою редакційної політики «Записок НТШ». Роль рецензійного жанру особливо зросла, коли головним редактором часопису став Михайло Грушевський. Як стверджує І. Гирич, М. Грушевський розробив і запровадив у «Записках НТШ» шість типів рецензійної продукції: 1) рецензійна стаття (дискусійна студія з приводу висловленої іншим поважним автором історіографічної думки, яка має полемічний характер); 2) проблемно-рецензійна стаття (рецензія на низку публікацій одного автора або кількох авторів з якоїсь проблеми, що носить не стільки дискусійний, скільки підсумовуючий характер); 3) оглядова рецензія (рецензійна стаття на групу авторів чи публікацій в одному друкованому органі з певного питання, більш описового, ніж критичного характеру); 4) звичайна рецензія (рецензія на одну працю одного автора, що носить не полемічний, а інформаційний характер); 5) вибірково-оглядова рецензія (рецензія на окремі публікації, що мають українознавчий інтерес, у наукових збірниках, періодичних журналах і газетах описового характеру); 6) замітка (бібліографічний анотаційний опис, завданням якого є довести до відома читача факт виходу нової книги або статті) (Гирич, 2008: IX).

У фокусі рецензійної уваги авторів, постійних і епізодичних дописувачів до часопису «Записки НТШ» були інші періодичні наукові та популярні видання, які видавалися як у південно-західній Галичині, так і за її межами. Наприклад, регулярними були рецензії на дослідження, опубліковані в журналах «Київська старина», «Учитель», «Труди Київської Духовної Академії», «Квартальник історичний» та ін. Тож у поле зору рецензентів потрапляли статті, присвячені історії освіти (освітнім діячам, закладам освіти, становищу шкільництва

на певних територіях в окремі історичні періоди тощо). Частими були рецензії на монографічні, книжкові праці українських, польських, російських авторів з історії освіти. Спираючись на запропоновану І. Гиричем класифікацію, зазначимо, що більшість рецензій на праці з історії освіти належали до оглядового і загального типу.

Рецензії найбільш виразно представляли погляди вчених на методологічну складову аналізованих праць, а відтак виявляли теоретико-методологічні візії самих рецензентів. Спродуковані ними методологічні характеристики традиційно поділимо на три рівні: загальнофілософський, конкретно-науковий, інструментальний.

Найчастіше рецензенти оцінювали праці інших учених з позицій романтизму (неоромантизму) та позитивізму. Наперед зазначимо, що їхні характеристики часто не відзначалися суворою дисципліною: рецензенти демонстрували деякі імперативи тієї чи іншої доктрини, часто сполучаючи їх.

Однією з ключових засад романтичного історіописання, котра на тривалий час увійшла до української історіографії, була ідея народу як визначального історичного героя, котрий має власну свідомість, інтереси й приймає відповідні рішення. Так, С. Липківський, аналізуючи працю Г. Булашева про історію парафіяльних шкіл Київської єпархії, дорікнув йому нез'ясуванням думки народу щодо парафіяльного шкільництва. «Похибкою автора є ще і те, що він обминає питання, як сам народ відносить ся до парафіяльної школи» (С. Л., 1895: 42), – зауважив він, очевидно, вважаючи народну оцінку діяльності зазначеного типу шкіл обов'язковою до з'ясування дослідникам. Учень М. Грушевського М. Кордуба, рецензуючи праці Н. Мухіна та І. Каманіна з історії Києво-братського монастиря та його школи, також зробив ремарку, яка виказує національну позицію автора й водночас романтизоване розуміння народу як історичного діяча. Він підкреслив значення українського чернецтва для «історичного життя України» й водночас зауважив, що монастирі «вкупі з народом» боронили його (народу) справу «літературою, проповіддю та школою» (Кордуба, 1895: 34).

Один із рецензентів (криптонім «П.») праці професора М. Петрова, присвяченої Києво-Могилянській колегії другої половини ХVII ст., виявив певне романтизовано-містичне розуміння народних освітніх традицій. На його думку, в описах М. Петрова Київська колегія зображена без духовного зв'язку з українським народом, що позбавляє розуміння, яким чином «перенесена з чужої сторони школа», прижилася і розвива-

лася на українському ґрунті (П., 1897: 18). В уявленні рецензента, будь-яка освітня інституція, що постала і розвивалася на теренах певного народу повинна мати зв'язки з його «духовним життям». Саме тому він наводив приклад братських шкіл, які за рівнем освіти поступалися Київській колегії, але за своєю «вартістю, своєю ідеєю... та своїм впливом на тогочасне життя» стояли вище (П., 1897: 18). Крім того, рецензент наголошував: до появи Могиллянської колегії були у нас свої шкільні звичаї, традиції, «свій напрямок духовний», який не міг не вплинути на формування нової школи, навіть попри те, що її сконструйовано за польськими взірцями (П., 1897: 18). Апеляція до української національної духовної культури та освітніх традицій, їхньої містичної спроможності трансформувати чужорідні культурні сегменти також свідчить про певні неоромантичні уявлення рецензента.

Топос Київської колегії-академії знайшов продовження в одній з рецензій С. Липківського, який відгукнувся на відомому й контроверсійному праці польського історика А. Яблоновського про цей заклад освіти. У цій статті проблемно-рецензійного характеру С. Липківський намагався протиставити цивілізаційній концепції польського вченого власне неоромантичну візію. Він дорікнув автору неповною оцінкою історичної ролі академії, оскільки не було розкрито її значення для Русі (С. Л., 1901: 18). Рецензент визнав польські схоластичні впливи на Могиллянську колегію, але вважає позитивними серед них лише ті, що були пов'язані «з духовними інтересами українського народу». Зрештою наголошує: схоластицизм – «не відповідає характерови, ні темпераментови українського народу» (С. Л., 1901: 19).

Більшість рецензентів «Записок НТШ» оцінювали значення будь-якого нарративу з історії освіти крізь призму: а) важливості нарративу й викладених у ньому фактів для історії українського народу й сучасних наукових і культурних потреб українців; б) ставлення авторів рецензованих праць до «українського питання». Щодо першого оцінювального підходу, то він проявився, наприклад, у рецензії М. Кордуби на праці Н. Мухіна та І. Каманіна. Так, рецензент наголосив, що кожен «цікавий до своєї історії українець» може привітати вихід монографій з історії українського чернецтва (Кордуба, 1895: 34). Рецензент праці М. Петрова про Київську академію XVII ст. зробив висновок, що ця студія «має на читача-Українця якийсь сумний вплив. Переглянувши життє, науку, та устрій тієї школи, що була на Україні, Українець-читач тільки скаже про київських вче-

них та про шкільні порядки: від нас вийшли та не нашими були» (П., 1895: 18). Тож рецензент вважає вагомим оцінювальними маркером пізнавальний інтерес українського читача, для якого, на його думку, буде нецікавою праця про українську освітню інституції без наголосу на її національних витоках і ролі для українського культурного життя.

Подібно й О. Кониський у рецензії на монографію Д. Протопопова про Санкт-Петербурзький комітет грамотності підкреслює її значення для українського читача («має за для Українців свій спеціальний інтерес»). У книзі показано реакцію Комітету грамотності на прагнення української громади утворювати школи з українською мовою навчання. Рецензент подав опис взаємин Комітету і української громади, наголосивши на тому, що до 1866 р. комітет підтримував прагнення українських діячів щодо запровадження української мови в народних школах на теренах України. З іншого боку, О. Кониський дорікав Комітету грамотності за те, що після 1866 р. він став на позиції «обрусення Польщі» і сприяв «обрусенню України» (О. К., 1899: 37–38). Такі ж акценти зробив С. Іваницький (псевдонім «С. Грущенко») у рецензії на працю В. Серебреннікова про Київську академію у другій половині XVIII ст. (Грущенко, 1898, с. 27) та І. Шпитковський у рецензії на виданий М. Петровим перший том актових документів з історії Київської академії (Шпитковський, 1908: 227).

І. Франко у коротеньких рецензіях на праці російських істориків К. Харламовича та П. Кулаковського підкреслював внесок їхніх студій у висвітлення історії українського народу. З приводу праці К. Харламовича про «західноруські» православні школи рецензент відзначив «історично важну епоху» (XVI–XVII ст.) для української історії, коли «різні сили» за допомогою політичних і релігійних уній намагалися втягнути ці землі у «круговорот західної культури» (І. Ф., 1901: 16). У рецензії на студію П. Кулаковського про «руську школу» в Сербії XVIII ст. дослідник наголосив на тому, що українці на той час також брали участь в організації слов'яносербської школи, а тому дорікнув автору незначною увагою до ролі вихованців Київської академії у поширенні освіти на Балканах (Франко, 1904а: 20). Схожу рецензійну позицію займав М. Залізник, аналізуючи статтю С. Рождественського про особливості освітніх реформ імператриці Катерини II. З праці російського дослідника рецензент виокремив факти, пов'язані з Україною (наприклад статистику по «українським губерніям»), з жалем кон-

статував, що у другій частині статті було небагато фактичного матеріалу, котрий «належав би до історії шкільництва на Україні» (Залізник, 1910: 207–208).

Важливо, що рецензенти нерідко полемізували з авторами аналізованих ними праць саме з національних мотивів. Так, О. Лотоцький під псевдонімом «О. І. Лобанський» дорікав російському досліднику М. Песковському за національні наголоси в біографії педагога та земського освітнього діяча М. Корфа. Авторська «крутатина в поглядах», на думку рецензента, виявляється тоді, коли автор торкався «національного елемента в життю та діяльності М. О. Корфа». Рецензентові сподобалося визнання М. Песковським того, що М. Корф зріднився з Україною. З іншого боку, він запротестував проти думки автора про отримання М. Корфом «закваски коренного руссаго» виховання (Лобанський, 1895: 84). Рецензент бачив у такій непослідовності авторське бажання наголосити на російськості Корфа, а тому вказав на національно-політичну позицію М. Песковського – «общерус».

Полемічний стиль рецензентів особливо прикметно проявлявся у характеристиці праць польських істориків. Так, Е. Барвінський, аналізуючи працю Л. Фінкеля про історію Львівського університету, узявся підкреслювати руський/український характер інституції. Він наголосив на тому, що руська кафедра на чолі з Я. Головацьким (1849) з'явилася скоріше, ніж кафедра польської мови (1856), що русини у 1862 р. отримали на правничому виділі дві надзвичайні кафедри, у той час коли поляки «ще зовсім не мали польських викладів», і лише внаслідок «горячих старань» намісника А. Голуховського 1867 р. в університеті впроваджено «язик викладовий польський» (Барвінський, 1895: 33). З національних міркувань Е. Барвінський кинувся виправдовувати М. Шашкевича, якому польський історик дорікнув «неморальним вчинком» (Барвінський, 1895: 33).

На другу частину монографії “Historya uniwersytetu Lwowskiego” (автор С. Стажинський) рецензію написав науковець, який підписався криптонімом «М.». Припускаємо, що це був М. Грушевський, який звертав особливу увагу на питання мови навчання в Львівському університеті. Рецензент підносить слова С. Стажинського про необхідність навчання рідною мовою в закладах освіти, зокрема і в університеті, а потім висловив здивування з приводу того, що автор виступає проти «русської мови» як мови університетського навчання. М. Грушевський дорікнув автору тим, що той вважав руську мову ще незрі-

лою для середніх і вищих шкіл. Русини ж бо становлять третину студентів університету і мають право в своїй «альма матріс» відчувати: ця святиня науки є і для них хоча б частково народною (М., 1895: 35–36). Безумовно, у цій рецензії яскраво проявилася боротьба за рівноправність української мови в університеті, котра згодом вилилася у політичну боротьбу за український університет у Львові.

Рецензенти завжди намагалися підкреслювати позиції авторів аналізованих праць щодо «українського питання», принагідно виявляючи свої політичні антипатії. О. Кониський, наприклад, зауважив: Д. Протопопов «цілком і щиро переконаний ідеєю справедливості і права української мови панувати в українській школі...» (О. К., 1899: 38). В. Дорошенко у рецензії на збірку документів до історії освіти в Росії, назвав її укладачів прихильниками «обрусительної» політики, які трактували все населення західної Русі як єдиний з Росією народ (В. І., 1899: 29). Антимосквофільські інвективи помітні у рецензіях І. Франка (Франко, 1904а, с. 21) та І. Кривецького (Кривецький, 1909: 236). Траплялося, що рецензенти не до кінця розкривали свою візію національних та політичних позицій авторів праць з історії освіти. Для прикладу, С. Томашівський у рецензії на статтю Е. Харкевича про історію української гімназії зазначив, що «становище автора супроти Русинів не дуже “офіційне”» (Томашівський, 1903: 37). Історик натякав на те, що Е. Харкевич був директором гімназії, а відтак мав би дотримуватися поглядів офіційних властей, проте у науковій статті цього не помітно. Саме це позитивно оцінив рецензент, але так і не пояснив, у чому саме полягала ця «неофіційна» позиція автора статті.

Чимало рецензентів, які публікувалися у «Записках НТШ» різною мірою перебували під впливом позитивізму й декларованих цим вченням взірців науковості. Серед позитивістських принципів вони особливу увагу приділяли об'єктивності та науковій ретельності в опрацюванні джерел. Так, Е. Барвінський, рецензуючи працю Л. Фінкеля “Historya uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869”, визнав твір цінним і обширним, написаним на підставі «перворядних жерел рукописних і друкованих... з властивою авторови докладністю науковою і об'єктивністю» (Барвінський, 1895: 33). Вказували вчені й на ознаки необ'єктивного висвітлення авторами тих чи тих фактів, процесів, подій. Так, С. Липківський вважав статті Г. Булашева з історії парафіяльних шкіл «сторонничими» (С. Л., 1895: 42). І. Франко дорікав С. Залеському, який під псевдонімом “Swiatło-

міг» опублікував монографію про стан народної освіти в Галичині 1772–1902 рр., однобічним і неповним висвітленням різних питань. На думку рецензента, автор односторонньо подав опис боротьби за справу шкільництва в галицькому сеймі, вказавши на протистояння шляхти і лібералів та польських «людовців», але не згадавши про «руське питання» (Франко, 1904: 43).

Історики традиційно цінували фахове використання історичних джерел. Тож рецензенти доволі часто відзначали саме цю складову дослідницької практики авторів-істориків. Так, рецензент дослідження М. Петрова з історії Київської академії хвалив автора за повноту і новизну опрацьованих джерел: «Велика сила вказівок про архивні матеріали дуже кидаєть ся у вічі всякому читачеві і дуже виразно показує, як багацько працював шановний професор над розшукуванням нових наукових матеріалів» (П., 1895: 15). На його думку, багатство джерел та їх критичне використання роблять працю М. Петрова помітною в українській історичній літературі (П., 1895: 15). Загалом, рецензенти у «Записках НТШ» відзначали новизну опрацьованих документів у працях Д. Багалія (В. Г., 1895: 39), А. Лебедева (Грушевський, 1895а: 62), С. Миропольського (С. Л., 1896: 15–16), В. Серебреннікова (Грущенко, 1898: 26), К. Харламповича (Ю. С., 1898: 19), С. Голубєва (С. Т., 1902: 23), В. Пархоменка (І. Д., 1906: 205) та інших вчених, які досліджували різні аспекти історії освіти.

Водночас рецензенти у записках НТШ висловлювали низку критичних зауваг, які відбивають їхні джерелознавчі знання та уявлення. Так, рецензенти неодноразово давали рекомендації авторам щодо необхідності опрацювання матеріалів того чи того архіву або ж конкретних документів. Зокрема, М. Кордуба закликав істориків звернути увагу на монастирські архіви де «можна знайти важні документи та пам'ятники» (Кордуба, 1895: 35). Він дорікнув російському історику Н. Мухіну за недостатнє використання матеріалів з архіву Київської духовної консисторії та Центрального архіву при Університеті Св. Володимира. «Таким робом автор не виявив особливої енергії у розшукуванні джерел для своєї праці, а покористував ся тим, що, як кажуть, було на похваті. Ті джерела, з яких користав ся автор, показані у передмові, але ми не можемо сказати, що б і сей науковий матеріал гаразд використано» (Кордуба, 1895: 37), – зазначив рецензент. І. Франко рекомендував К. Харламповичу використати документи з архіву князів Сангушків (І. Фр., 1898: 31–32). В. Гнатюк, загалом пози-

тивно окресливши масштаби опрацювання джерел у праці Д. Багалія про історію Харківського університету, зауважив, що автор не подав двох «важливих документів», хоч і згадав їх у своїй студії (В. Г., 1895: 39). Рецензент з криптонімом «Д. Я.» дорікав авторам історії Подільської духовної семінарії, які обмежилися лише архівом навчального закладу і єпископської консисторії, бо ж «джерел до історії семінарії хоч трошки та все таки є» (Д. Я., 1900: 40).

Неодноразово рецензенти розглядали різні підходи авторів і упорядників рецензованих праць до публікації історичних джерел. Деяким з них дорікали за відсутність будь-якої класифікації джерел. Так, М. Кордуба наголосив, що польський дослідник М. Барановський, публікуючи документи з історії галицького шкільництва, «не уложив в якійсь системі ті матеріали: в видавництві с'їм нема навіть хронологічного ладу, не кажучи вже про відповідний поділ на групи. Тож хісноване з них вельми утруднене» (М. К-а, 1895: 49). В. Дорошенко критикував укладачів збірника документів з історії російської освіти за представлення повного тексту джерел, в яких майже не йдеться про освітні сюжети (наприклад, у мемуарах А. Чарторийського при публікації збережено його спогади про службу міністром закордонних справ). Рецензент навіть іронізував над таким підходом, наголосивши, що упорядник «так шанує свої жерела» (В. І., 1899: 30).

Рецензенти по-різному оцінювали публікацію певних документів у повній, скороченій чи переказаній формі. Так, І. Джиджора дорікнув В. Пархоменку за те, що той переказував документи до історії Переяславської семінарії і Чернігівського колегіума XVIII ст., а не подавав їх «в цілості» (І. Д., 1906, с. 205). На думку рецензента, публікація джерела у повному обсязі дала б змогу іншим історикам проаналізувати його, натомість переказаний автором документ «тільки тратить на вартості» (І. Д., 1906: 205). З іншого боку, С. Томашівський вважав негативним те, що Е. Харкевич у студії з історії Львівської академічної гімназії наводив джерельну інформацію «in crudo», без детального аналізу та інтерпретації. Історик зауважив: «Форму цитування жерел, або й літератури in extenso, треба назвати похибкою» (С. Т., 1903: 37).

До слова, С. Томашівський позитивно поставився до апробованого київським істориком С. Голубєвим методу публікації джерел у праці з історії Київської академії кінця XVII – початку XVIII ст. Як відомо, дослідник відстоював публікацію джерел з максимально широкими кри-

тичними коментарями щодо походження, мови, достовірності, значимості, взаємопов'язаності з іншими документами. Таким чином, публікація кожного історичного документа, по суті, перетворювалася в окреме джерелознавче дослідження (Галів, 2017: 281). С. Томашівський схвально відгукнувся про додатки у рецензованій праці С. Голубєва, побачивши у них «справжню вагу», бо автор помістив цінні зауваження та пояснення щодо документів, виявивши широку поінформованість з історіографією проблеми та рукописними збірками московських архівів (С. Т., 1902: 23–24).

В опублікованих у «Записках НТШ» рецензіях з історії освіти зустрічаємо декілька міркувань з приводу методів критики джерел. Зокрема, С. Липківський негативно поставився до конструювання С. Миропольським дедуктивних висновків на основі «мовчання джерел». Російський історик, як відомо, вважав, що відсутність у давньоруських джерелах повідомлень про парафіяльні школи пов'язані з тим, що такі освітні осередки були звичним і загальним явищем, а тому вже не привертати увагу літописців (С. Л., 1897: 9). У рецензії на статтю К. Харламовича М. Грушевський дорікнув автору недоречним покликанням на польських хроністів Меховського і Стрийковського на доказ того, що певних звісток не було в руських літописах. Це, на думку М. Грушевського, «перечить простим правилам логічної дедукції» (Грушевський, 1902: 5).

Інколи рецензенти не погоджувалися з авторськими підходом до класифікації джерел. Для прикладу, І. Шпитковський негативно поставився до того, що М. Петров у першому томі актів до історії Київської академії об'єднав у групи документи близькі за змістом, але не з наукових, а практичних міркувань. На думку рецензента, розміщення документів у хронологічному порядку полегшило б їхній пошук в усьому томі. Крім того, рецензент вважав не зовсім виправданим застосований М. Петровим поділ матеріалу на документальний і такий, що не має документального характеру. І. Шпитковський наголосив на неможливості провести чіткої границі між обома категоріями, а використання такого підходу «о крок дальше могло б довести впрост до абсурду» (Шпитковський, 1908: 225).

Звісно, аналізуючи праці своїх колег-дослідників, вчені звертали увагу на опрацьованість історіографії. І. Франко, наприклад, відзначив неопрацьованість історії освіти в Галичині: «А дійсна, наукова історія галицького шкільництва так і лишається далі *rium desiderium* (благочесним бажанням. – Авт.)» (Франко, 1904: 44). Тож

учений вітав наукові праці на цю тематику. Рецензенти також аналізували використання бібліографії в аналізованих ними наукових працях. Так, М. Грушевський у рецензії на одну з праць К. Харламовича вказував на певну бібліографічну неповноту, бо автор не використав його книг з історії Київської землі та студії П. Мілюкова про головні течії в російській історичній думці (Грушевський, 1902: 5). Російському досліднику І. Івакіну, котрий аналізував «Повчання...» Володимира Мономаха, М. Грушевський дорікнув частковим володінням літературою з цієї проблеми (М. Г., 190: 189). Характеризуючи одну зі статей К. Харламовича, професор зауважив дотримання автором позицій російського історика Є. Голубинського у питанні про автентичність оповідання В. Татіщева про давньоруську школу у Смоленську (Грушевський, 1902: 5). Один із рецензентів різко критикував М. Петрова за надмірну довіру до тверджень Є. Болховітінова щодо устрою Київської колегії та життя школярів (П., 1895: 17). І. Франко відзначив використання С. Залеським багатой літератури, але закинув йому невикористання праць русько-українських дослідників (Франко, 1904: 42).

Під впливом новітніх вимог розвитку науки рецензенти на шпальтах «Записок НТШ» приділяли увагу тим працям з історії освіти, які спираються на певні статистичні матеріали. Наприклад, І. Франко схвально поставився до наведеної С. Залеським статистики про кількість анальфабетів у Галичині на початку ХХ ст. Рецензент говорить про статистичні дані як «незаперечний факт» (Франко, 1904: 43). З іншого боку, С. Липківський поставив під сумнів російську статистику, яку використав Г. Булашев щодо стану шкільництва на Київщині наприкінці ХІХ ст. (С. Л., 1895: 42). Історик І. Кривецький дорікнув І. Карбулицькому за відсутність у його праці з історії народного шкільництва на Буковині саме статистичних матеріалів. «Впадає в очи при читанню книжки д[обродія] Карбулицького також брак яких небудь статистичних дат про письменність між буковинськими народними масами, що було-б як раз наглядним показником, з яким усміхом сповняє народня школа свою цивілізаторську місію й які є результати праці народнього учительства між народом» (Кривецький, 1907: 215–216), – слушно зауважив рецензент.

Певну увагу вчені-рецензенти звертали на конструювання нарративу авторами історичних студій, зокрема надавали значення самостійній думці, логічності викладу та аргументації, а також літературності мови. Так, М. Кордуба вважав, що Н. Мухін у певних розділах своєї праці не про-

являв авторської самостійності, бо «покірно слідував» за попередніми істориками-дослідниками С. Голубевим та М. Максимовичем, причому з праць останнього «випишував цілі сторінки» та ще й «часом і не до ладу» (Кордуба, 1895: 37). Історик О. Грушевський помітив компілятивний характер статті С. Петухова про гімназію вищих наук в Ніжині, однак відзначив її корисність для тих, хто не знайомий з ширшими працями М. Гербеля та М. Лавровського про цей навчальний заклад (О. Г-ий, 1896: 27). С. Липківський також назвав монографію А. Яблоновського компіляцією з праць С. Голубєва та М. Петрова, однак відзначив суттєву самостійну складову: автор змалював культурні відносини і суспільне тло, під власнику кутом зору висвітлював факти, зробив власні загальні висновки про значення Києво-Могилянської академії (С. Л., 1901: 17).

Доволі часто рецензенти оцінювали й стиль наукового тексту. Для прикладу, О. Лотоцький, аналізуючи книгу А. Бутовського про історію Бахмутського духовного училища, відзначив деталізований, скрупульозний виклад різноманітних подробиць на підставі архівних документів. Рецензент вважав, що такий документально-офіційний виклад «мало має живого інтересу» (О. І. Л., 1895: 84). Натомість щодо книги М. Песковського про барона М. Корфа він висловився позитивно: життєпис написаний «живо, тепло, з чутєм, без наукових претенсій, для загалу суспільства» (Лобанський, 1895: 84). С. Іваницький розкритикував сухий і деталізований стиль монографії В. Серебрєннікова, особливо схематичність та дріб'язковий поділ плану. Рецензент наголосив, що така «манера» заважає читачеві легко схопити живий і суцільний образ життя Київської академії, але допомагає авторові доволі повно використати джерельний матеріал та подати «повні відомости що до речі» (Грушенко, 1898: 27). М. Грушевська негативно поставилися до сухого, офіційно-патріотичного тону російських істориків у праці про Університет Св. Володимира за роки правління імператора Ніколая I (М. Г-ка, 1899: 21).

Схожу думку висловив рецензент з приводу книги про минуле Подільської духовної семінарії: «Історія написана сухо, офіційно, без жадної докладности, в звичайнім обрусительнім напрямі. Перебігаючи її здаєть ся, ніби столітнє жите сеї середньої духовної школи тільки тим і обмежувалось, що в ній було стільки то ректорів, що деяких з них наставлено архиєреями, що кільком талановитим учням її дано після важну посаду, що в кінці, семи нарію протягом століття не раз реформували. Питання про внутрішнє життя школи, про

саме шкільне діло, про реформи автор перебігає дуже швидко, показуючи лише де-не-де, що у його було трохи джерел для більш докладної історії...» (Д. Я., 1900: 40).

Важливим вважалось уміння автора дотримуватися єдиної логічної лінії викладу матеріалу. Так, В. Гнатюк дорікав Д. Багалєві, що той у двох томах історії Харківського університету не завжди вдало групував факти. Не бажаючи детально розкривати питання, які вже були висвітлені у працях інших вчених, Д. Багалій, присвячував їм недостатньо уваги, натомість зосереджуючись на інших фактах та подіях, які не завжди були важливими. Рецензент назвав це «нерівномірністю в оповіданні та користуванні матеріалами» (В. Г., 1895: 39; В. Г., 1897: 40). Схожі недоліки побачив рецензент у студії М. Петрова з історії Київської колегії/академії. На його думку, автор при викладі матеріалу «трохи збочує від предмету своєї студії», багато пише про ті явища, які мали незначний зв'язок з навчальним закладом, надмір уваги приділяє Варлааму Ясинському, а про інших діячів колегії, які зробили значний внесок в її розвиток, обмежується «коротенькими замітками» (П., 1897: 15–16). С. Липківський розкритикував зроблений А. Яблоновським поділ історії Києво-Могилянської академії на дрібні періоди і численні структурні розділи, через що втрапилася цілісність праці, з'явилися повтори, а виклад став «тяжким» (С. Л., 1901: 121). С. Томашівський, окреслюючи зміст реферату І. Кокорудза з історії Ягелонського університету, відзначив, що у ньому «одно заакцентовано, иньше поминене» (С. Т., 1902: 14). За неповноту й недотримання «шляху історичного» (діахронічного викладу) рецензійної критики зазнала студія А. Павенцького про розвиток шкільництва на Русі (І. Б., 1901: 7).

У цьому контексті особливо дошкульною виявилася рецензія С. Іваницького на працю М. Теодоровича про минуле Волинської духовної семінарії. Рецензент висловився про книгу як про «чудне нагромадження всіляких сирових матеріалів, до речі й не до речі злучених до купи», вдався до іронії про «містичний лабиринт», наголосивши, що в книзі можна знайти те, чого зовсім не чекаєш, наче в якомусь нерозібраному архіві (С. Г., 1903: 21). С. Іваницький зауважив, що зміст розділів не відповідає їхнім назвам. На його думку, автор відволікся й замість історії семінарії оповів про минуле повітових духовних шкіл (острозької, кременецької, загаєцької, ковельської, клинецької бердичівської, германської, мілецької, білостоцької, житомирської) (С. Г., 1903: 22–23). Перелічивши численні фактологічні помилки,

рецензент зрештою запропонував автору назвати книгу «Матеріяли до історії семинарії й інших духовних шкіл на Волини» (С. Г., 1903: 24)

У дусі позитивізму рецензенти виступали проти наперед визначених дедуктивно побудованих нарративних конструкцій, в яких гіпотези трансформовано у «факти». Особливо це проявилось у рецензії М. Грушевського на дослідження російських учених про Луку Жидяту. Цю статтю український історик вважав типовим прикладом змагань сказати щось про те, про що власне нічого або майже нічого невідомо: «ідуть апріорні виклади, довільні припущення, на яких поверх за поверхом будуються виводи і заключення...» (Грушевський, 1895: 4). Відзначимо й заувагу С. Липківського, який помітив у праці С. Миропольського такий дедуктивний засновок: автор поставив за мету показати, що церковно-парафіяльна школа, яка на той час інсувала в Росії та вела боротьбу з земськими закладами освіти, є «споконвічною», тобто сформувалася упродовж історичного життя «народу руського», а тому є питомою для народу. Задля цієї мети автор, на думку рецензента, «робить екскурзію в попередні часи історії і всякими способами вишукує там, чого йому треба» (С. Л., 1895: 8–9; С. Л., 1896: 15). Звісно, таке конструювання історії освіти видається рецензентові сумнівним.

Контроверсійні, апріорні, сумнівні дедуктивно-номологічні засновки рецензенти «Записок НТШ» помічали у працях А. Яблоновського (С. Л., 1901: 18), П. Кулаковського (Франко, 1904а: 21). Учені звертали увагу на доказовість наукової аргументації у рецензованих працях. Зокрема, критикували дослідників за оперування здогадами (С. І., 1904: 26), або ж давно усталеними в науці припущеннями. Так, М. Кордуба, аналізуючи брошуру І. Каманіна про братську школу у Києві, не визнав висновки автора про заснування цього освітнього осередку ще наприкінці XVI ст. й наголосив на потребі подальших досліджень. Водночас рецензент цілковито відкинув наведені І. Каманіним «непрямі» докази стародавнього існування в Києві братської школи, зауваживши, що вони й залишаться такими та не збільшать доказів до цього питання. Одні з «непрямих» доказів належать до «категорії догадок» (про побудову Костянтином Острозьким наприкінці XVI ст. школи в Києві), інші (про існування школи у раніші часи) є поза темою дослідження, бо «хоча

у Києві тоді і були школи коло церков, то з сього ще не значить, що була і братська школа» (Кордуба, 1895: 39).

Висновки. Отже, переважна більшість рецензій у «Записках НТШ» на студії з історії освіти належали до оглядового і загального типу. Лише деякі з них мали розгорнуті проблемно-дискусійні характер. Рецензії найбільш виразно представляли погляди вчених на методологічну складову аналізованих праць, а відтак виявляли теоретико-методологічні візії самих рецензентів: М. Грушевського, І. Франка, С. Липківського, С. Іваницького, В. Гнатюка, М. Кордуби, С. Томашівського та ін. Найчастіше рецензенти оцінювали праці інших учених із позицій романтизму (неоромантизму) та позитивізму, брали до уваги важливість нарративу й викладених у ньому фактів для історії українського народу й сучасних наукових і культурних потреб українців, а також аналізували ставлення авторів рецензованих праць до інтересів українського народу, ідеї окремішності української нації та її історії. Рецензенти часто полемізували з авторами аналізованих ними праць саме з національних мотивів. Серед позитивістських принципів автори рецензій особливо увагу приділяли об'єктивності та науковій ретельності в опрацюванні джерел, традиційно цінували фахове використання історичних джерел, неодноразово давали рекомендації щодо необхідності опрацювання матеріалів того чи того архіву або ж конкретних документів. Звісно, спостерігали відмінності у поглядах рецензентів на питання класифікації історичних джерел, правил їхньої публікації. Аналізуючи праці своїх колег-дослідників, вчені звертали увагу на ретельність опрацювання історіографії, брали до уваги використання (не використання) статистичних матеріалів. Рецензенти оцінювали й конструювання нарації авторами історичних студій, зокрема надавали значення самостійній думці, логічності викладу та аргументації, а також літературності мови. Вони різко засуджували компілятивність, відступи від досліджуваної проблеми, насичення тексту дріб'язковими фактами і повідомленнями, незадовільне структурування досліджень. У дусі позитивізму рецензенти виступали проти дедуктивно побудованих нарративних конструкцій, в яких гіпотези трансформовано у «факти», аналізували доказовість наукової аргументації у рецензованих працях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барвінський Е. [рецензія] Ludwik Finkel. *Historia uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869*, Льв., 1894. *Записки НТШ*. 1895. Т. VI. Кн. II. С. 30–33.

2. В. Г. (Гнатюк В.) [рецензія] Багал'їй Д. И. проф. Опыт истории Харьковского университета (по неизданнымъ матеріаламъ), том I-й (1802–1815), выпуск 1-й, Харьков 1894, стор. 202 (передрук з Записок Харківського Університету). *Записки НТШ*. 1895. Т. VI. Кн. II. С. 37–40.
3. В. Г. (Гнатюк В.) [рецензія] Проф. Д. И. Багал'їй. Опыт истории Харьковского Университета (по неизданнымъ источникамъ). Т. I (1802–1815). Выпускъ второй. Харьков, 1896, ст. 203–483. *Записки НТШ*. 1897. Т. XV. Кн. I. С. 37–41.
4. В. І. (Дорошенко В.) [рецензія] Сборникъ матеріаловъ для истории просвѣщенія въ Россіи, извлеченныхъ изъ Архива М. Н. Пр. Т. I. Учебныя заведенія въ западныхъ губерніяхъ до учрежденія Виленскаго учебнаго округа, 1782–1803. Спб. 1893; т. II. Уч. завед. въ зап. губ. 1802–1804. Спб. 1897. *Записки НТШ*. 1899. Т. XXVII. Кн. I. С. 28–33.
5. Галів М. Д. Методика опрацювання джерел в історико-педагогічному наративі Степана Голубева. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 1. С. 279–290.
6. Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. VII–XII.
7. Грушевський М. [рецензія] К. В. Харламповичъ. Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ (По поводу взглядовъ В. Н. Тагищева и Е. Е. Голубинскаго). *Записки НТШ*. 1902. Т. XLVIII. Кн. IV. С. 5.
8. Грушевський М. [рецензія] Памятники древне-русской церковно-учительной литературы, вип. I., содержащій поученія Луки Жидяты, Феодосія Вел. и Кирилла Туровск. изд. Журнала Странникъ, под ред. проф. А. И. Пономарева, Спб., 1894. *Записки НТШ*. 1895. Т. VI. Кн. II. С. 2–5.
9. Грушевський М. [рецензія] Сборникъ Харьковского историко-филологическаго общества. т. IV. Труды Педагогическаго отдѣла историко-филологическаго общества, вып. II. Харьков, 1894. *Записки НТШ*. 1895. Т. VI. Кн. II. С. 61–63.
10. Грушенко С. (Іваницький С.) [рецензія] Кіевская академія съ половины XVIII вѣка до преобразования ея въ 1819 году, В. Серебренникова, К., 1891. *Записки НТШ*. 1898. Т. XXV. Кн. V. С. 26–28.
11. Д. Я. [рецензія] Столѣтний юбилей Подольской Духовной семинаріи 1798–1898, Камінець, 1899. *Записки НТШ*. 1900. Т. XXXVII. Кн. V. С. 40.
12. Дубова Т. Історичні матеріали журналу «Кіевская Старина» (1882–1906) на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Шевченка»: оцінка публікацій. URL: https://www.lsl.lviv.ua/data/Zapysky/Zapysky_1_17_2009/JRN/PDF/4.pdf
13. Залізняк М. [рецензія] С. В. Рождественскій. Изъ истории учебныхъ реформъ Императрицы Екатерины II (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1909, март і червень). *Записки НТШ*. 1910. Т. XCV. Кн. III. С. 206–209.
14. І. Б. [рецензія] А. Павенцький. Початок і розвій шкільництва на Руси (Учитель, 1899–1900). *Записки НТШ*. 1901. Т. XLIII. Кн. V. С. 7–9.
15. І. Д. (Джиджора І.) [рецензія] Вл. П-ко. Изъ истории образования на Украинѣ (Кіев. Старина, 1905, IX, с. 235–247). *Записки НТШ*. 1906. Т. LXIX. Кн. I. С. 204–205.
16. І. Ф. (Франко І.) [рецензія] К. Харламповичъ. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религиозное обученіе въ них и заслуги ихъ в дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви, Казань, 1898. *Записки НТШ*. 1901. Т. XLIV. Кн. VI. С. 16.
17. І. Фр. (Франко І.) [рецензія] К. Харлампович. Острожская православная школа, историко-критическій очерк (Кіевская старина, 1897, V і VI, стор. 177–207, 303–388). *Записки НТШ*. 1898. Т. XXII. Кн. II. С. 30–32.
18. Кордуба М. [рецензія] Н. Мухинъ. Кієво-Братскій училищный монастырь, историческій очеркъ, К., 1893 р.; И. Каманинъ. Еще о древности братства и школы въ Кієвѣ, 1895 р. *Записки НТШ*. 1895. Т. VIII. Кн. IV. С. 34–39.
19. Кривецький І. [рецензія] Ілярій Карбулицкій. Розвій народнаго шкільництва на Буковині, Вашківці, 1907, ст. 148. *Записки НТШ*. 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 214–216.
20. Кривецький І. [рецензія] Ів. Созанський. Олександр Духнович (Угро-руський автор народнихъ учебників і публіцист), Львів, 1908, ст. 24. *Записки НТШ*, 1909. Т. XC. Кн. IV. С. 233–236.
21. Лобанський О. І. (Лотоцький О.) [рецензія] Песковскій М. Л. Баронъ Н. А. Корфъ, его жизнь и педагогическая дѣятельность, біографическій очеркъ. Жизнь замечательныхъ людей, біографическая бібліотека Ф. Павленкова. Спб., 1893, стор. 95. *Записки НТШ*. 1895. Т. V. Кн. I. С. 84–85.
22. М. (Грушевський М.) [рецензія] Starzyński Stanisław. Historia uniwersytetu Lwowskiego. Cześć II (1869–1894), Льв., 1894, стор. 442. *Записки НТШ*. 1895. Т. VI. Кн. II. С. 33–37.
23. М. Г. (Грушевський М.) [рецензія] И. М. Ивакинъ. Князь Владиміръ Мономахъ и его поученіе, часть первая: Поученіе дѣтям, Письмо къ Олегу и отрывки, М-ва, 1901, ст. 326. *Записки НТШ*. 1906. Т. LXIX. Кн. I. С. 189.
24. М. Г-ка. (Грушевська М.) [рецензія] Кієвъ и университетъ св. Владиміра при императорѣ Николаѣ I, К., 1896. *Записки НТШ*. 1899. Т. XXVIII. Кн. II. С. 19–21.
25. М. Кр. (Кордуба М.) [рецензія] Л. Струнина. Первыя воскресныя школы въ Кієвѣ (К. Старина 1898, V, ст. 287–307). *Записки НТШ*. 1899. Т. XXVIII. Кн. II. С. 21–22.
26. М. К-а (Кордуба М.). [рецензія] Baranowski M. Materiały do historyi szkolnictwa galicyjskiego; Materiały do historyi szkół lwowskich; Szkoły obwodu stanisławowskiego przed 100 laty (Szkoła, p. 1894). *Записки НТШ*. 1895. Т. VIII. Кн. IV. С. 49.
27. Маслійчук В. Ранні рецензії Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори у 50-и томах*. Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. XX–XXVI.
28. Михайленко Г. Рецензування як складова інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького. *Scriptorium nostrum*. 2014. № 1. С. 51–69.

29. О. Г-ий. (Грушевський О.) [рецензія] С. Пѣтуховъ. Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ (Журналъ Мин. Народ. Просв. 1895, IX, 72–129). *Записки НТШ*. 1896. Т. XIII. Кн. V. С. 26–27.
30. О. І. Л. (Лотоцький О.) [рецензія] Бутовський А. Историческая записка о бахмутскомъ Духовномъ Училищѣ за первое 50-тилѣтіе его существованія (1841–1891 г. г.) 263 стор. Бахмут, 1893 р. *Записки НТШ*. 1895. Т. V. Кн. I. С. 84.
31. О. К. (Кониський О.) [рецензія] Історія С. Петербурскаго Комитета Грамотности, состоявшаго при Императорськомъ Вольномъ Экономическомъ Обществѣ (1861–1895). Составиль Д. Д. Протопоповъ, Спб., 1898 стор. 370. *Записки НТШ*. 1899. Т. XXVII. Кн. I. С. 35–38.
32. П. [рецензія] Проф. Н. Петровъ. Кіевская академія во второй половинѣ XVII вѣка, К., 1895, стор. 171. *Записки НТШ*. 1897. Т. XV. Кн. I. С. 14–19.
33. С. Г. (Іваницький С.) [Рецензія] Н. Ив. Теодоровичъ. Волынская духовна семинарія. Історія первоначального устройства ея и подвѣдомственныхъ ей духовныхъ училищъ. Почаїв, 1901, ст. II + 1020. *Записки НТШ*. 1903. Т. LII. Кн. II. С. 21–24.
34. С. Гл. (Іваницький С.) [рецензія] Michał Rolle. Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, Льв., 1898, стор. 397. *Записки НТШ*. 1898. Т. XXII. Кн. II. С. 42–43.
35. С. І. (Іваницький С.) [рецензія] Н. И. Петровъ. Первый (малороссійский) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Григорія Савича Сковороды (Труды Кіев. Дух. Ак. 1902, кн. XII, 588–618). *Записки НТШ*. 1904. Т. LVII. Кн. I. С. 26.
36. С. Л. (Липківський С.) [рецензія] Aleksander Jabłonowski – Akademia Kijowsko-Mohilańska. Краків, 1899–1900. *Записки НТШ*. 1901. Т. XLIV. Кн. VI. С. 16–22.
37. С. Л. (Липківський С.) [рецензія] Г. Булашевъ. Изъ історіи церковно-приходскихъ школъ въ Кіевской епархіи (Труды кіевской духовной академіи 1894 р., кн. 10 и 11). Краткий очеркъ історіи церковно-приходской школы въ Кіевской епархіи (Кіевскія епархіальныя вѣдомости 1894 р., ч. 22 и далі). *Записки НТШ*. 1895. Т. VII. Кн. III. С. 40–42.
38. С. Л. (Липківський С.) [рецензія] С. Миропольскій. Очеркъ історіи церковно-приходской школы. Выпускъ третій. Школы на Руси въ XV–XVII в., Спб. 1895, ст. 143. *Записки НТШ*. 1897. Т. XIX. Кн. V. С. 9.
39. С. Т. (Томашівський С.) [рецензія] С. Т. Голубевъ. Кіевская Академія въ концѣ XVII и началѣ XVIII ст. (Труды Кіев. Дух. Ак. 1901, XI, ст. 306–406). *Записки НТШ*. 1902. Т. XLVI. Кн. II. С. 23–24.
40. С. Т. (Томашівський С.) [рецензія] Едвард Харкевич. Хроніка львівської академічної гімназії (Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за р. шк. 1900/1901, у Львові, 1901, ст. 48). *Записки НТШ*. 1903. Т. LIII. Кн. III. С. 37.
41. С. Т. (Томашівський С.) [рецензія] Іл. Кокорудз. Ягайлонський університет, его засновок, розвиток і значінъ (Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шк. 1899/900, Льв., ст. XXI). *Записки НТШ*. 1902. Т. L. Кн. VI. С. 14–15.
42. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.). *Київська Старовина*. 2001. № 5. С. 157–166.
43. Тельвак В., Тельвак В. *Михайло Грушевський як дослідник української історіографії*. Київ-Дрогобич, 2005. 334 с.
44. Тельвак В.В. Рецензійна спадщина Михайла Грушевського кінця XIX – початку XX ст.: проблематика, теорія, методологія. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2011. № 212. С. 3–14.
45. Франко І. [рецензія] Światłomir. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów 1772–1902. Czarna księga szkolnictwa galicyjskiego, Львів, 1904, ст. 212. *Записки НТШ*. 1904. Т. LVII. Кн. I. С. 42–44.
46. Франко І. [рецензія] Платон Кулаковскій. Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII в. Очеркъ по історіи русскаго влияния на югославянскія литературы (Извѣстія отд. русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наук 1903, кн. 2 и 3, стор. 246–311 і 190–291). *Записки НТШ*. 1904. Т. LIX. Кн. III. С. 20–21.
47. Шпитковський І. [рецензія] Акты и документы относящіяся къ історіи Кіевской Академіи, отдѣленіе II (1721–1795 гг.), томъ I (1721–1750 гг.), часть I і II со введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Петрова, К., 1904; Н. И. Петровъ. Кіевская Академія въ царствованіе имп. Екатерины II (1762–1796), К., 1906, ст. 121. *Записки НТШ*. 1908. Т. LXXXIII. Кн. III. С. 223–227.
48. Ю. С. (Сіцінський Ю.) [рецензія] К. Харламовичъ. Къ історіи западно-русскаго просвѣщенія. – Виленская братская школа въ первые полвѣка ея существованія (Литовскія епархіальныя вѣдомости, 1897, № 16–22). *Записки НТШ*. 1898. Т. XXV. Кн. V. С. 19.

REFERENCES

1. Barvinskyi E. (1895). [review on:] Ludwik Finkel. Historia uniwersytetu Lwowskiego do r. 1869, Lv., 1894 [Ludwik Finkel. History of Lviv University until 1869, Lviv, 1894]. *Notes of NTSh*, VI(II). 30–33. [in Ukrainian].
2. V. H. (Hnatiuk V.) (1895). [review on:] Bahaliy D. I. Opyt istoriy Kharkovskago universiteta (po neizdannym materialam), tom I (1802–1815), vypusk 1, Kharkiv 1894, stor. 202 (peredruk z Zapysov Kharkivskoho Universytetu) [Bahaliy D. I. A study of the history of Kharkiv University (based on unpublished materials), volume I (1802–1815), issue 1, Kharkiv 1894]. *Notes of ShSS*, VI(II). 37–40. [in Ukrainian].
3. V. H. (Hnatiuk V.) (1897). [review on:] Prof. D. Y. Bahalbi – Opyt istoriy Kharkovskago universiteta (po neizdannym istochnikam). T. I (1802–1815). Vypuskъ vtoroi. Kharkiv, 1896, st. 203–483 [Bahaliy D. I. A study of the history of Kharkiv University (based on unpublished materials). Vol. I (1802–1815), issue 2, Kharkiv 1896]. *Notes of ShSS*, XV(I). 37–41. [in Ukrainian].
4. V. I. (Doroshenko V.) (1899). [review on:] Sbornyk materialov dlia istoriy prosveshcheniia v Rossii, izvlechennykh iz Arkhiva M.N.Pr. T. I. Uchebnyia zavedeniia v zapadnykh huberniiakh do uchrezhdeniia Vyenskago uchebnago okruga,

1782–1803. Spb. 1893; T. II. Uch. zaved. v zap. hub. 1802–1804. Spb. 1897 [A Collection of Materials for the History of Enlightenment in Russia, extracted from the Archives of M.P.Ed. Vol. 1. 1893; Volume 2. Educational Institutions in the Western Provinces in 1802–1804. St. Petersburg, 1897]. *Notes of ShSS*, XXVII(I). 28–33. [in Ukrainian].

5. Haliv M. D. (2017). Metodyka opratsiuvannia dzherel v istoryko-pedahohichnomu naratyvi Stepana Holubieva [The Method of Processing Sources in the Historical-Pedagogical Narrative of Stepan Golubev]. *Bulletin of the Oleksandr Dovzhenko Glukhiv National Pedagogical University: Pedagogical Sciences*, 1. 279–290. [in Ukrainian].

6. Hyrych I. (2008). Retenziinyi zhanr u tvorchosti M. Hrushevskoho [Review genre in the work of M. Hrushevsky]. *Hrushevskiy M.S. Works in 50 volumes. (Vol. 14, pp. VII–XII)*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].

7. Hrushevskiy M. (1902). [review on:] K. V. Kharlampovych. Kъ voprosu o prosvѣshcheniy na Rusy vъ domonholskii periodъ (Po povodu vzgliadovъ V. N. Tatyshcheva y E. E. Holubynskoho) [K. V. Kharlampovych. To the Question of Enlightenment in Russia in the Pre-Mongol Period (About the views of V. N. Tatishchev and E. E. Golubinsky)]. *Notes of ShSS*, XLVIII(IV). 5. [in Ukrainian].

8. Hrushevskiy M. (1895). [review on:] Pamiatniki drevne-ruskoï tserkovno-uchytelnoi lyteratury, vyp. I., soderzhashchii poucheniya Luky Zhydiaty, Feodosiia Vel. i Kyrylla Turovsk. izd. Zhurnala Strannik, pod red. prof. A. I. Ponomareva, Spb., 1894 [Monuments of Ancient Rus Church and Teaching literature, Vol. I., containing the teachings of Luka Zhidyata, Feodosiy the Great and Kyryl Turovskiy, ed. Stranger magazine, under the editorship Prof. A. I. Ponomarev, St. Petersburg, 1894]. *Notes of ShSS*, VI(II). 2–5. [in Ukrainian].

9. Hrushevskiy M. (1895a). [review on:] Sbornik Kharkovskago istoriko-filolohycheskago obshchestva. t. IV. Trudy Pedagogicheskago otdela istoryko-filolohycheskago obshchestva, vyp. II. Kharkiv, 1894 [Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society. Vol. IV. Proceedings of the Pedagogical Department of the Historical and Philological Society, issue II. Kharkiv, 1894]. *Notes of ShSS*, VI(II). 61–63. [in Ukrainian].

10. Hrushchenko S. (Ivanytskyi S.) (1898). [review on:] Kievskaiia akademiia s poloviny XVIII veka do preobrazovaniia eia v 1819 godu, V. Serebrennikova, K., 1891 [Kyiv Academy from the Mid-18th Century to its Transformation in 1819, by V. Serebrennikov, Kyiv, 1891]. *Notes of ShSS*, XXV(V). 26–28. [in Ukrainian].

11. D. Ya. (1900). [review on:] Stoletnyi yubylei Podolskoï Dukhovnoi semynariy 1798–1898, Kaminets, 1899 [Centennial anniversary of the Podolsk Theological Seminary 1798–1898, Kamenets, 1899]. *Notes of ShSS*, XXXVII(V). S. 40. [in Ukrainian].

12. Dubova T. (2009). Istorychni materialy zhurnalu “Kievskaiia Staryna” (1882–1906) na storinkakh “Zapysok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka”: otsinka publikatsii [Historical Materials of the Magazine “Kievskaya Staryna” (1882–1906) on the pages of “Notes of the Scientific Society named after Shevchenko”: Evaluation of Publications]. URL: https://www.isl.lviv.ua/data/Zapysky/Zapysky_1_17_2009/JRN/PDF/4.pdf [in Ukrainian].

13. Zalizniak M. (1910). [review on:] S. V. Rozhdestvenskii. Iz istoriy uchebnykh reform Imperatrytsy Ekateryny II (Zhurnal Ministerstva Narodnago Prosveshcheniia, 1909, mart i cherven) [S. V. Rozhdestvenskiy. From the History of Educational Reforms of Empress Catherine II (Journal of the Ministry of National Education, 1909, March and June)]. *Notes of ShSS*, XCV(III). 206–209. [in Ukrainian].

14. I. B. (1901). [review on:] A. Paventskyi. Pochatok i rozvii shkilnytstva na Rusi (Uchytel, 1899–1900) [A. Paventskyi. The Beginning and Development of Schooling in Rus’ (The Teacher, 1899–1900)]. *Notes of ShSS*, XLIII(V). 7–9. [in Ukrainian].

15. I. D. (Dzhydzhora I.) (1906). [review on:] VI. P-ko. Iz istoriy obrazovaniia na Ukrayne (Kiev. Starina, 1905, IX, s. 235–247) [VI. P-ko. From the History of Education in Ukraine (Kiev Starina, 1905, IX, pp. 235–247)]. *Notes of ShSS*, LXIX(I). 204–205. [in Ukrainian].

16. I. F. (Franko I.) (1901). [review on:] K. Kharlampovych. Zapadnorusskiiia pravoslavniia shkoly XVI i nachala XVII veka, otnoshenie ikh k inoslavnym, religioznoe obuchenie v nikh i zaslugi ikh v dele zashchity pravoslavnoi very i tserkvi, Kazan, 1898 [K. Kharlampovych. Western Rus’ Orthodox Schools of the 16th and Early 17th Centuries, Their Relationship to Pagans, Religious Education in Them and Their Merits in the Defense of the Orthodox Faith and the Church, Kazan, 1898]. *Notes of ShSS*, XLIV(VI). 16. [in Ukrainian].

17. I. Fr. (Franko I.) (1898). [review on:] K. Kharlampovych. Ostrozhskaia pravoslavnaia shkola, istriko-krytycheskyi ocherk (Kievskaiia starina, 1897, V i VI, stor. 177–207, 303–388) [K. Kharlampovych. Ostroh Orthodox School, History and Critical Essay (Kievskaya Starina, 1897, V and VI, pp. 177–207, 303–388)]. *Notes of ShSS*, XXII(II). 30–32. [in Ukrainian].

18. Korduba M. (1895). [review on:] N. Mukhin. Kiev-Bratskii uchylshchnyi monastyr, istorycheskii ocherk, K., 1893 r.; I. Kamanin. Eshche o drevnosti bratstva i shkoly v Kieve, 1895 r. [N. Mukhin. Kyiv-Bratskiy School Monastery, Historical Essay, K., 1893; I. Kamanin. More About the Antiquity of the Brotherhood and School in Kyiv, 1895]. *Notes of ShSS*, VIII(IV). 34–39. [in Ukrainian].

19. Krevetskyi I. (1907). [review on:] Iliarii Karbulitskyi. Rozvii narodnogo shkilnytstva na Bukovyni, Vashkivtsi, 1907, st. 148 [Ilyariy Karbulitsky. Development of People Schooling in Bukovyna, Vashkivtsi, 1907, p. 148]. *Notes of ShSS*, LXXVI(II). 214–216. [in Ukrainian].

20. Krevetskyi I. (1909). [review on:] Iv. Sozanskyi. Oleksander Dukhnovych (Uhro-ruskyi avtor narodnykh uchebnykh i publitsyst), Lviv, 1908, st. 24 [Iv. Sozansky. Oleksandr Dukhnovych (Hungarian-Ruthenian Author of People Textbooks and Publicist), Lviv, 1908, p. 24]. *Notes of ShSS*, XC(IV). 233–236. [in Ukrainian].

21. Lobanskyi O. I. (Lototskyi O.) (1895). [review on:] Peskovskii M. L. Baron N. A. Korf, ego zhyzn i pedagogicheskaia deiatelnost, biohrafycheskii ocherk. Zhizn zamechatelnykh liudei, biograficheskaia biblioteka F. Pavlenkova. Spb., 1893, stor. 95 [Peskovsky M. L. Baron N. A. Korf, His Life and Pedagogical activity, Biographical Essey. Life of Remarkable People, Biographical Library of F. Pavlenkov. Spb., 1893, p. 95]. *Notes of ShSS*, V(I). 84–85. [in Ukrainian].

22. M. (Hrushevskiy M.) (1895). [review on:] Starzyński Stanisław. *Historia uniwersytetu Lwowskiego. Cześć II (1869–1894)*, Lv., 1894, stor. 442 [Starzyński Stanislaus. *History of the University of Lviv. Part II (1869–1894)*, Lviv, 1894, p. 442]. *Notes of ShSS*, VI(II). 33–37. [in Ukrainian].
23. M. H. (Hrushevskiy M.) (1906). [review on:] I. M. Ivakin. *Kniaz Vladimir Monomakh i ego pouchenie, chast pervaia: Pouchenie detiam, Pismo k Olehu i otrivky, M-va, 1901, st. 326* [I. M. Ivakin. *Prince Vladimir Monomakh and His Teaching, Part One: Instruction for Children, Letter to Oleg and Excerpts, Moscow, 1901, p. 326*]. *Notes of ShSS*, LXIX(I). 189. [in Ukrainian].
24. M. H-ka. (Hrushevskya M.) (1899). [review on:] *Kiev uniwersytet sv. Vladimira pri imperatore Nikolae I, K., 1896* [Kyiv and St. Vladimir University under Emperor Nicholas I, Kyiv, 1896]. *Notes of ShSS*, XXVIII(II). 19–21. [in Ukrainian].
25. M. Kr. (Korduba M.) (1899). [review on:] L. Strunina. *Pervyia voskresnyia shkoly v Kieve (K. Starina 1898, V, st. 287–307)* [L. Strunina. *The first Sunday schools in Kyiv (Kyiv Starina 1898, V, pp. 287–307)*]. *Notes of ShSS*, XXVIII(II). 21–22. [in Ukrainian].
26. M. K-a (Korduba M.) (1895). [review on:] Baranowski M. *Materyaly do historyi szkolnictwa galicyjskiego; Materyaly do historyi szkół lwowskich; Szkoły obwodu stanisławowskiego przed 100 laty (Szkoła, r. 1894)* [Baranowski M. *Materials for the History of Galician Education; Materials for the History of Lviv Schools; Schools of the Stanisławów District 100 years ago (School journal, 1894)*]. *Notes of ShSS*, VIII(IV). 49. [in Ukrainian].
27. Masliichuk V. (2008). *Ranni retsenzii Mykhaila Hrushevskoho* [Early reviews of Mykhailo Hrushevskiy]. *Hrushevskiy M. S. Works in 50 volumes*. (Vol. 14, pp. XX–XXVI) Lviv: Svit. [in Ukrainian].
28. Mykhailenko H. (2014). *Retsenzuvannia yak skladova intelektualnoi biohrafii Oleksandra Lototskoho* [Reviewing as a Component of the Intellectual Biography of Oleksandr Lototskiy]. *Scriptorium nostrum*, 1. 51–69. [in Ukrainian].
29. O. H-yi. (Hrushevskiy O.) (1896). [review on:] S. Petukhov. *Hymnaziia vysshykh nauk kn. Bezborodko v Nezhynе (Zhurnal Min. Narod. Prosv. 1895, IX, 72–129)* [S. Petukhov. *Prince Bezborodko Gymnasium of Higher Sciences in Nizhyn (Journal of the Min. People Educ. 1895, IX, 72–129)*]. *Notes of ShSS*, XIII(V). 26–27. [in Ukrainian].
30. O. I. L. (Lototskiy O.) (1895). [review on:] Butovskii A. *Istorycheskaia zapyska o bakhmutskom Dukhovnom Uchylshche za pervoe 50-tyletye ego sushchestvovaniia (1841–1891 g.g.), 263 stor. Bakhmut, 1893 r.* [Butovsky A. *Historical Note about the Bakhmut Theological School for the first 50 years of its existence (1841–1891), 263 p. Bakhmut, 1893*]. *Notes of ShSS*, V(I). 84. [in Ukrainian].
31. O. K. (Konyskiy O.) (1899). [review on:] *Istoriia S. Peterburskago Komiteta Gramotnosti, sostoiavshago pri Imperatorskom Volnom Ekonomicheskom Obshchestve (1861–1895). Sostavyl D. D. Protopopov, Spb., 1898 stor. 370* [History of the St. Petersburg Literacy Committee, which was attached to the Imperial Free Economic Society (1861–1895). Compiled by D. D. Protopopov, St. Petersburg, 1898 p. 370]. *Notes of ShSS*, XXVII(I). 35–38. [in Ukrainian].
32. P. (1897). [review on:] Prof. N. Petrov. *Kivskaia akademiia vo vtoroi polovnye XVII veka, K., 1895, stor. 171* [Prof. N. Petrov. *Kyiv Academy in the second half of the 17th century, Kyiv, 1895, p. 171*]. *Notes of ShSS*, XV(I). 14–19. [in Ukrainian].
33. S. H. (Ivanytskyi S.) (1903). [review on:] N. Iv. Teodorovych. *Volynskaia dukhovna semynariia. Istoriia pervonachalnogo ustroistva eia i podvedomstvennykh ei dukhovnykh uchilishch. Pochaiv, 1901, st. II + 1020* [N. Iv. Teodorovich. *Volyn Theological Seminary. The History of the Initial Structure of Her and the Spiritual Schools Subordinate to Her. Pochaiv, 1901, pp. II + 1020*]. *Notes of ShSS*, LII(II). 21–24. [in Ukrainian].
34. S. Hl. (Ivanytskyi S.) (1898). [review on:] Michał Rolle. *Ateny Wołyńskie, szkic z dziejów oświaty w Polsce, Lv., 1898, stor. 397 (vidbytko z Przewodnika Naukowoho i Literackoho)* [Michal Rolle. *Volhynia Athens, a Sketch on the History of Education in Poland, Lviv, 1898, p. 397*]. *Notes of ShSS*, XXII(II). 42–43. [in Ukrainian].
35. S. I. (Ivanytskyi S.) (1904). [review on:] N. I. Petrov. *Pervyi (malorossiyskiy) period zhynzi i nauchno-fylosofskago razvytiia Hryhoriia Savicha Skovorody (Trudy Kiev. dukh. ak. 1902, kn. KhII, 588 – 618)* [N. I. Petrov. *The First (Malorus') Period of Life and Scientific and Philosophical Development of Hrihoriy Savych Skovoroda (Proceedings of Kiev Theol. Ak. 1902, book XII, 588618)*]. *Notes of ShSS*, LVII(I). 26. [in Ukrainian].
36. S. L. (Lypkivskiy S.) (1901). [review on:] Aleksander Jabłonowski. *Akademia Kijowsko-Mohilańska. Krakiv, 1899–1900* [Aleksander Jablonowski. *Kyiv-Mohyla Academy. Krakiv, 1899–1900*]. *Notes of ShSS*, XLIV(VI). 16–22. [in Ukrainian].
37. S. L. (Lypkivskiy S.) (1895). [review on:] G. Bulashev. *Iz istoriy tserkovno-prikhodskikh shkol v Kievskoi eparkhiy (Trudy kievskoi dukhovnoi akademiy 1894 r., kn. 10 y 11). Kratkyy ocherk ystoriy tserkovno-prykhodskoi shkoly v Kievskoi eparkhiy (Kievskii eparkhialnyia vedomosti 1894 r., ch. 22 i dali)* [G. Bulashev. *From the History of Parochial Schools in the Kiev Diocese (Proceedings of the Kiev Theological Academy, 1894, books 10 and 11); A Brief Essay on the History of the Parochial School in the Kiev Diocese (Kiev Diocesan Gazette, 1894, part 22 and beyond)*]. *Notes of ShSS*, VII(III). 40–42. [in Ukrainian].
38. S. L. (Lypkivskiy S.) (1897). [review on:] S. Myropolsky. *Ocherk istoriy tserkovno-prykhodskoi shkoly. Vypusk tretiy. Shkoly na Rusi v XV–XVII v., Spb. 1895, st. 143* [S. Miropolsky. *Essay on the History of the Parochial School. Issue three. Schools in Rus' in the 15th–17th centuries, St. Petersburg. 1895, p. 143*]. *Notes of ShSS*, XIX(V). 9. [in Ukrainian].
39. S. T. (Tomashivskiy S.) (1902). [review on:] S. T. Holubiev. *Kievskaiia Akademiia v kontse XVII i nachale XVIII st. (Trudy Kiev. Dukh. Ak. 1901, XI, st. 306–406)* [S. T. Golubev. *Kyiv Academy at the End of the 17th and Beginning of the 18th Centuries (Proceedings of Kyiv. Theol. Ak. 1901, XI, pp. 306–406)*]. *Notes of ShSS*, XLVI(II). 23–24. [in Ukrainian].
40. S. T. (Tomashivskiy S.) (1903). [review on:] Edvard Kharkevych. *Khronika lvivskoi akademichnoi gimnazii (Zvit dyrektsiyi ts. k. akademichnoi gimnazii u Lvovi za r. shk. 1900/1901, u Lvovi, 1901, st. 48)* [Edward Kharkevych. *Chronicle of the Lviv Academic High School (Report of the Directorate of the Academic High School in Lviv for the 1900/1901, Lviv, 1901, p. 48)*]. *Notes of ShSS*, 1903. T. LIII. Kn. III. S. 37. [in Ukrainian].

41. S. T. (Tomashivskiy S.) (1902a) [review on:] Il. Kokorudz. Yahailonskyi universytet, yeho zasnovok, rozvytok i znachin (Spravozdanie dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za rik shk. 1899/900, Lv., st. XXI) [Il. Kokorudz. Yagaylonsky University, its foundation, development and significance (Report of the Directorate of the Academic High School in Lviv for the 1899/900, Lviv, p. XXI)]. *Notes of ShSS*, L(VI). 14–15. [in Ukrainian].
42. Telvak V. (2001). Teoretychni problemy istorii u tvorchii spadshchyni M. S. Hrushevskoho-retsenzenta (1894–1914 rr.) [Theoretical Problems of History in the Creative Heritage of M. S. Hrushevskyi as the Reviewer (1894–1914)]. *Kyiv Antiquity*, 5. 157–166. [in Ukrainian].
43. Telvak V., Telvak V. (2005). Mykhailo Hrushevskiy yak doslidnyk ukrainskoi istoriohrafii [Mykhailo Hrushevskyi as a researcher of Ukrainian historiography]. Kyiv-Drohobych, 334 s. [in Ukrainian].
44. Telvak V. V. (2011). Retsenziina spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho kintsia XIX – pochatku XX st.: problematyka, teoriia, metodolohiia [Review Heritage of Mykhailo Hrushevskyi of the Late 19th and Early 20th Centuries: Problems, Theory, Methodology]. *Herald of Cherkasy University*. Series : Historical sciences, 212. 3–14. [in Ukrainian].
45. Franko I. (1904). [review on:] Swiatłomir. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów 1772–1902. Czarna księga szkolnictwa galicyjskiego, Lviv, 1904, st. 212 [Swiatłomir. The Ignorance of Galicia in the light of figures and facts 1772–1902. Black book of Galician education, Lviv, 1904, p. 212]. *Notes of ShSS*, LVII(I). 42–44. [in Ukrainian].
46. Franko I. (1904a). [review on:] Platon Kulakovskiy. Nachalo russkoi shkoly u Serbov v XVIII v. Ocherk po istorii russkago vlyaniia na yuhoslavianskiia lyteratury (Izvestiia otd. russkago yazyka i slovesnosti Imp. Akademiya Nauk 1903, kn. 2 i 3, stor. 246–311 i 190–291) [Platon Kulakovskiy. The beginning of the Russian School at the Serbs in the XVIII century. An Essay on the History of Russian Influence on Yugoslav Literature (Proceedings of the Department of the Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences, 1903, books 2 and 3, pp. 246–311 and 190–291)]. *Notes of ShSS*, LIX(III). 20–21. [in Ukrainian].
47. Shpytkovskiy I. (1908). [review on:] Akty y dokumenty otnosiashchiesia k istorii Kievskoi Akademii, otdelenie II (1721–1795 gg.), tom I (1721–1750 gg.), chast I i II so vvedeniem i pryemchaniamy N. I. Petrova, K., 1904; N. I. Petrov. Kievskaiia Akademiia v tsarstvovanie imp. Ekateriny II (1762–1796), K., 1906, st. 121 [Acts and Documents relating to the History of the Kiev Academy, Section II (1721–1795), Volume I (1721–1750), Part I and II with an Introduction and Notes by N. I. Petrov, Kyiv, 1904; N. I. Petrov. Kiev Academy in the Reign of Catherine II (1762–1796), Kyiv, 1906, p. 121]. *Notes of ShSS*, LXXXIII(III). 223–227. [in Ukrainian].
48. Iu. S. (Sitsynskiy Yu.) (1898). [review on:] K. Kharlampovych. K istorii zapadno-russkago prosveshcheniia. Vylenskaia bratskaia shkola v pervye polveka eia sushchestvovaniia (Lytovskiiia eparkhialnyia vedomosti, 1897, № 16–22) [K. Kharlampovych. On the History of Western Rus' Education. Vilnius Fraternal School in the First Half Century of its Existence (Lithuanian Diocesan Gazette, 1897, N 16–22)]. *Notes of ShSS*, XXV(V). 19. [in Ukrainian].